

СМЕТАНІНА Н. В.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.9.01

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИЗНАЧЕННЯ ЦІНИ ЗЛОЧИННОСТІ

Статтю присвячено розкриттю поняття ціни злочинності у сучасній зарубіжній кримінологічній науці та визначенню прямого і непрямого збитку від злочинності. Проаналізовано наукові праці, які містять відомості про розвиток поняття ціни злочинності та її структури. Автор наводить власне визначення понять «злочинність» і «ціна злочинності».

Ключові слова: злочинність, ціна злочинності, прямий збиток, непрямий збиток, зарубіжний досвід, соціальні наслідки, відшкодування збитків, розрахункові таблиці.

Статья посвящена раскрытию понятия цены преступности в современной зарубежной криминологической науке и определению прямого и непрямого ущерба от преступности. Проанализированы научные труды, содержащие сведения о развитии понятия цены преступности и её структуры. Автор предоставляет собственное определение понятий «преступность» и «цена преступности».

Ключевые слова: преступность, цена преступности, прямой ущерб, побочный ущерб, зарубежный опыт, социальные последствия, возмещение ущерба, расчётные таблицы.

The article is devoted to the development and explanation of the cost of crime notion in the modern foreign criminological science and the definition of direct and indirect damage caused by crime. Scientific researches are analyzed and contain information about development of the concept of cost of crime and its structure. The author gives her definition of “crime” and “cost of crime”.

Key words: crime, cost of crime, direct damage, indirect damage, foreign experience, social consequences, reparation of damages, computational tables.

Вступ. У сучасному суспільстві проблема дослідження злочинності є однією з найактуальніших, важливим об'єктом вивчення кримінологічної науки та предметом обговорення під час дискусій у практиці боротьби зі злочинністю. Багатогранність, складна структура злочинності зумовлює значне коло пов'язаних із нею кримінологічних питань. Одним із таких питань є визначення та аналіз поняття «ціна злочинності» у вітчизняній і зарубіжній кримінології, розкриття змісту прямого і непрямого збитку від злочинності, соціальних наслідків злочинів.

Проблема визначення ціни злочинності вимагає сьогодні нового кримінологічного розуміння, відмови від спрощених підходів до цього важливого і складного питання, більшої уваги у науковій літературі й аналізу зарубіжних публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядались у працях таких учених, як Ю.М. Антонян, І.Г. Богатирьов, А.М. Бойко, В.В.Голіна, Б.М. Головкін, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, С.М. Іншаков, В.Ю. Квашис,

Л.В. Кондратюк, О.М. Костенко, О.Г. Кулик, В.В. Лунєєв, М.І. Мельник, Т.В. Мельничук, В.С. Овчинський, Л.І. Романова, В.І. Шаkun та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття «ціна злочинності» та її структури у сучасній вітчизняній і зарубіжній кримінології, а також визначення прямого і непрямого збитку від злочинності.

Результати дослідження. Ціна злочинності має віддалені наслідки, породжує механізми тіньової економіки, віктимізацію населення у суспільстві, недовіру громадян до правоохоронних органів, соціально-негативний клімат у державі. Вона є сьогодні потужним ресурсом, що відображає реальний стан злочинності та її криміногенний потенціал, вимагає сучасних підходів і кримінологічної оцінки, адже фактично ставить питання про можливість існування як самого суспільства, так і безпечного життя громадян.

У звичайному розумінні ціна є грошовим виразом вартості товару, платою, а у переносному значенні – цінністю, значенням чого-небудь, певною роллю [1, с. 516]. Ціна ж злочинності як у вітчизняній, так і у зарубіжній кримінології є ключовим елементом характеристики самої злочинності, а також складником інформаційної моделі злочинності. За влучним висловом англійської релігійної письменниці Ханни Мор (1745–1833 рр.), важливо не стільки знати все, скільки знати всьому точну ціну [2, с. 747].

Учений В.В. Лунєєв зазначає, що ми точно не знаємо реального узагальненого обсягу злочинності, не знаємо її повних соціальних та економічних наслідків, не знаємо дійсної ефективності боротьби зі злочинністю, не знаємо, у що вона загалом обходиться нашій країні, не маємо адекватного прогнозу її можливого розвитку. За першого обережного оціночного наближення до економічної ціни злочинності вона є колосальною [3, с. 56]. А «бюджет» наявної злочинності досить часто порівнюють із бюджетом країни.

Ціна злочинності – це словосполучення, у якому слово «ціна» є головним, а «злочинність» – залежним. Таким чином, неможливо відповісти на питання про те, що таке ціна злочинності, без пояснень того, який зміст вкладається у термін «злочинність» [4, с. 5]. Поняття злочинності, як і будь-яке інше, має зміст і обсяг. Пропонуємо таке визначення: злочинність – це кримінальна практика людей, що проявляється як явище у вигляді множинності злочинів і осіб, які їх вчинили у визначеному просторово-часовому проміжку; підлягає кількісно-якісному виміру.

У реальній дійсності злочинність характеризується як статистична множинність різних актів індивідуальної злочинної поведінки. Поведінки, що утворює зміст забороненої законом кримінальної практики. Враховуючи єдність злочинів і осіб, які їх вчинили, злочинність ми визначаємо як множинність не лише злочинів, а й злочинців. Визначення злочинності через категорію множинності злочинів і осіб, які їх вчинили, дозволяє також надати кількісно-якісну характеристику цього явища у визначеному просторово-часовому проміжку за допомогою кількісно-якісних показників злочинності. А визначення поняття злочинності через категорію «практика» дозволить реалізувати в кримінології соціально-антропологічний метод, пізнати сутність злочинності, побудувати її інформаційну модель [5, с. 74].

Слід також відзначити, що, на відміну від економічної теорії, де слово «ціна» має нейтральний характер, у кримінології цей термін є синонімічним втратам і, відповідно, має негативний відбиток. Ціна злочинності – це грошова (монетизована) оцінка негативного впливу злочинності (шкоди, яку вона завдає) на суспільство загалом і конкретних суб'єктів суспільних відносин за певний проміжок часу [4, с. 7].

Досліджуючи феномен корисливої насильницької злочинності в Україні, вчений Б.М. Головін зазначає, що нинішній стан кримінологічних знань про соціальні наслідки злочинності аж ніяк не відповідає суспільній значущості проблеми і запитам практичної діяльності із запобігання та протидії цьому антисуспільному феномену, тому пропонує дворівневий підхід до аналізу соціальних наслідків: у площині корисливих насильницьких злочинних проявів та надбудови вищого порядку узагальнення, що відображає соціальні негативні зміни системно-структурного значення [6, с. 106–107].

Аналітики групи World Federation, що виконує замовлення ООН, під ціною злочинності розуміють сукупні активи злочинних організацій. Сучасна організована злочинність погіршує наявні небезпечні показники економічної нерівності населення у світовому вимірі. Її розміри оцінюються у 2 трильйони американських доларів, про що свідчать дані новітнього дослідження, проведеного під егідою ООН. Щорічні прибутки злочинних угруповань у всьому світі приголомшують: вони дорівнюють ВВП Великої Британії і вдвічі перевищують разом узяті оборонні бюджети країн світу [7, с. 1]. А за даними Управління ООН з наркотиків і злочинності, сумарні злочинні прибутки від усієї незаконної діяльності міжнародних синдикатів нині становлять приблизно 3,6% світового ВВП, що еквівалентно 2,1 трильйонів дол. Організація Symantec, яка займається створенням програмного забезпечення у галузі комп'ютерної безпеки, наводить дані, що у 2011 році світова економіка втратила близько 114 мільярдів доларів унаслідок злочинів, учинених онлайн [8, с. 32–33]. А за даними, які наводив кримінолог В.Ю. Квашиш, наприкінці XX ст. ціна злочинності у США оцінювалась у 450 млрд. дол., тоді як бюджет одного з найбільш могутніх у світі військових відомств – Пентагону – становив лише 250 млрд. дол. [9, с. 114].

Значною є ціна корупційних злочинів, що вже давно набули транснаціонального характеру. Так, наприклад, за прогнозами Центру ліків у суспільних інтересах, до 2010 року світовий ринок фальсифікованих ліків становитиме 75 млрд. дол. США. За оцінками Transparency International, у світі щорічно не менше 400 млрд. дол. США втрачається у результаті корупційних злочинів у сфері державних закупівель, що підвищує державні витрати на 20–25%. А за дослідженням Азіатського банку розвитку, у низці країн Азії корумпованість державних закупівель призвела до зростання витрат на придбання товарів і послуг на 20–100% [10, с. 69, 378]. Детективи Національного антикорупційного бюро України під процесуальним керівництвом прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури здійснюють розслідування у 264 кримінальних провадженнях, сукупний розмір предмета злочину у яких становить 82,9 млрд. грн. Вказана сума перевищує граничний обсяг дефіциту Державного бюджету України на 2017 рік [11].

Зарубіжний досвід визначення ціни злочинності має давню історію (понад 100 років) і відрізняється різноманітними методиками її розрахунку. Тоді як перша робота у вітчизняній (ше радянській) кримінології була видана у 1982 р. М.М. Бабаєвим і мала назву «Соціальні наслідки злочинності».

Перші публікації щодо ціни злочинності з'явилися у США і мали вигляд наукових доповідей для органів державної влади. Так, доповідь Є. Сміта у 1901 р. містила докладний аналіз бюджетних витрат міста Нью-Йорк, що пов'язані з попередженням і реагуванням на злочинність. Є. Сміт визначав ціну злочинності як суму щорічних бюджетних витрат, що спрямовані на попередження злочинності, і суму кримінальних прибутків злочинців [4, с. 9–10].

Відомою доповіддю стосовно ціни злочинності у США є дослідження, яке було проведено Х. Голдвайдом і С. Сімпсоном у 1931 р. У цій доповіді (обсягом 657 сторінок) основну увагу було приділено економічним наслідкам злочинності. Доповідачі розділили ціну злочинності на два складники: підсумковий збиток від злочинності загалом (ultimate cost of crime) і безпосередній збиток від злочинності (immediate cost of crime) [4, с. 10–11].

У 70-х рр. XX століття проблематика ціни злочинності набуває нової популярності в американському економічному і кримінологічному співтовариствах. Найбільш цитованими стають дослідження Р. Ганна «Злочин і ціна злочинності: економічний підхід» і Х.Г. Деммерта «Злочинність і контроль над злочинністю: які соціальні витрати?» [4, с. 14–15].

Учені Л.В. Кондратюк і В.С. Овчинський, аналізуючи ціну злочинності, визначають структуру ціни злочинності і поділяють це поняття на ціну кримінальної експансії (захоплення певних благ, економічна експансія, рейдерство), ціну кримінальної агресії (як психодуховної деструктивної енергії людини, що спрямована на руйнування таких благ, як життя, здоров'я (духовне, душевне, тілесне)) і ціну кримінального обману (злочини, що завдали матеріальних збитків). У розрахунку ціни кримінальної експансії зазначені вчені пропонують урахувати суму приватних втрат і економічні втрати суспільства. Досить цікавим є й ана-

ліз поняття «ціна життя» під час аналізу ціни злочинності, його вчені співвідносять із віком людини, доводячи, що з плином часу цінність життя знижується [12, с. 228–256]. Звичайно, такі положення слід вважати дискусійними. Водночас, починаючи з 80-х рр. XX століття, у США під час розрахунку ціни злочинності все частіше враховують нематеріальні витрати: М. Коен «Біль, страждання і розмір компенсацій за рішенням суду: аналіз ціни наслідків злочинів, що відчуває потерпілий» (1988 р.); М. Коен, Т. Міллер, С. Россман «Витрати і наслідки агресивної поведінки в США» (1994 р.). У своєму дослідженні у 1988 р. М. Коен зробив спробу оцінки у грошовому еквіваленті нематеріальних наслідків злочинності (страху, психічних і фізичних страждань). Так, життя однієї людини цим дослідником у середньому було оцінено у 2 млн. дол. У 2004 р. М. Коен порахував (виходячи із кількості жителів, які були готові витратити певну суму коштів на запобігання окремим злочинам), що найбільш дорогим злочином є убивство – кожен злочин оцінювався ним у 11,4 млн. дол. (насилляницькі дії сексуального характеру – 286 277 дол., озброєний розбійний напад – 280 237 дол.). Розрахунок ціни окремих злочинів дозволив з'ясувати їхню «вартісну тяжкість», яку слід враховувати під час побудови раціональної політики протидії злочинності [4, с. 15–16].

Серед європейських країн проблема ціни злочинності активно вивчається у Великобританії, Франції, Польщі та Угорщині. Так, у Великобританії Міністерство внутрішніх справ проводить регулярні розрахунки ціни злочинності. Результати першого подібного дослідження були опубліковані у 2000 р. на офіційному сайті Міністерства внутрішніх справ Великобританії у доповіді «Економічні і соціальні наслідки злочинності» [4, с. 17–18]. Професор Ліонського університету (Франція) Жак Бішо у 2012 р. опублікував результати своїх досліджень, відповідно до яких щорічний збиток від злочинності у Франції становить 150 млрд. євро (7,5% ВВП держави). Польський кримінолог Яшек Забанскі захистив у 2008 р. у Туринському університеті (Італія) докторську дисертацію із проблеми розрахунку ціни злочинності. Учений обґрунтував висновок про те, що під час визначення ціни злочинності варто зосередитись на тих учинках, які історично (протягом усього існування людства) сприймалися і сприймаються більшістю людей небезпечними діями, що вимагають покарання з боку держави [13, с. 16, 19].

Ціна злочинності дає уявлення про обсяг і характер прямого і непрямого збитку, суспільно небезпечних наслідків, яких завдає злочинність суспільству (із перерахунком збитку на матеріально-грошові витрати) [14, с. 62]. Прямий збиток майнового (матеріального) характеру обчислюється у грошовому виразі. Сюди належать кількість летальних наслідків, настання інвалідності потерпілих, виплати їм за лікарняними листками, додаткові витрати на їхнє лікування, страхові виплати, проведення психологічної реабілітації. До непрямого збитку від злочинності належать кошти, що витрачаються державою на боротьбу зі злочинністю, і вартісний вираз її негативних соціальних наслідків (дезорганізація сім'ї, зниження продуктивності праці, додаткове навантаження на інститути соціалізації і ресоціалізації тощо), утримання правоохоронної системи, різноманітних охоронних, фіскально-ревізійних структур, витрати на навчання і підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів, витрати на наукові розробки (дослідження), вартість захисних систем, матеріальні витрати, пов'язані з розслідуванням і розглядом кримінальних справ. Пропонуємо також до непрямого збитку від злочинності включати зловживання представників правоохоронних і судових органів, а також породжену механізмом криміналізації тіньову економіку. І це ще неповний перелік прямого і непрямого збитку, адже вичерпного переліку цих збитків не існує у кримінологічній науці, а можливість підрахунку зазначених збитків у грошовому еквіваленті у певних випадках має штучний характер.

Вважаємо, що прямий збиток від злочинності має бути поділений на прямий збиток матеріального характеру і прямий збиток особистого характеру. Особливо складні для визначення і підрахунку наслідків злочини, що вчинені щодо окремої особи [15, с. 175–176]. Можна підрахувати витрати на лікування і лікарські засоби людини, що стала жертвою злочину (прямий матеріальний збиток), але складно (навіть неможливо) визначити у грошовому еквіваленті моральні і психологічні втрати, образу честі і гідності, зміну ставлення особи до

навколишнього середовища і самої себе після вчиненого злочину (прямий особистий збиток). Крім того, різні люди неоднаково переживають наслідки злочину, особливо моральне і психологічне напруження зростає, коли йдеться про вбивства, нанесення шкоди здоров'ю, звалтування тощо. Л.І. Романова, досліджуючи феномен наркозлочинності, наводить відомості про те, що світовий оборот лише наркоіндустрії становить 400–600 млрд. дол. Учена підкреслює, що виміряти й оцінити у грошовому вираженні всі наслідки шкоди, що настає у результаті розповсюдження у суспільстві захворювання наркоманією, надзвичайно складно, наслідки розтягнуті у часі і стають очевидними лише у майбутньому, коли виправити становище неможливо, тому пропонує до ціни злочинності включати також витрати на лікування і психологічну реабілітацію членів родини наркозалежної особи [16, с. 8–37].

Подібні висновки вчених змушують замислитись над необхідністю поділу шкоди від прямих і непрямих збитків від злочинності на видиму і невидиму шкоду (таку, що має віддалений характер і яку можна підрахувати лише у майбутньому).

До ціни злочинності слід включати і витрати на утримання усієї пенітенціарної (кримінально-виконавчої) системи.

Значної уваги потребує і дослідження змісту соціальних наслідків злочинів, їх урахування під час визначення ціни злочинності. Важливо класифікувати соціальні наслідки злочинів за ознаками змісту шкоди, об'єктом кримінально-правової охорони, тяжкістю наслідків, часом настання суспільно небезпечних наслідків, наслідками злочину як чинника, що породжує нове порушення кримінально-правової охорони, а також сферою життєдіяльності, у якій відбулось нанесення шкоди [15, с. 172–177].

Ціна злочинності зростає із року в рік і є значною у будь-якій державі. Якщо спробувати підрахувати хоча б приблизну ціну злочинності в Україні, то у розпорядженні дослідника залишаються лише офіційні відомості про видатки на утримання правоохоронної і пенітенціарної системи, наукової діяльності та відомості про матеріальні збитки від злочинів [17, с. 10].

Зарубіжні вчені пропонують включати відомості про матеріальні збитки від злочинів до розширеного варіанту аналізу зареєстрованої злочинності [18, с. 75–79]. Вони також звертають увагу на необхідність визначення «сукупної» ціни злочинності для суспільства і зазначають, що визначення ціни злочинності у сучасних реаліях є надзвичайно складним питанням, що вимагає не лише аналізу зареєстрованої злочинності, а й постійного, широкого і багатоетапного репрезентативного опитування населення (щонайменше щороку або двічі на рік), розробки відповідних методик визначення ціни злочинності [19]. У зв'язку з цим постають питання про необхідність створення спеціалізованих моніторингових центрів, які повинні будуть опрацьовувати отримані відомості і доводити їх до відома громадськості.

Під ціною злочинності у сучасній кримінології ми розуміємо прямі та непрямі витрати фізичного, матеріального, морального, духовного характеру, яких зазнає держава і суспільство внаслідок вчинення злочинів, що спрямовані на подолання наслідків злочинних діянь, утримання усієї правоохоронної, пенітенціарної системи та інших інститутів держави, а також сукупні активи злочинних угруповань, їхні витрати на підтримку своєї злочинної діяльності [20, с. 154].

Якщо під збитками від злочинності (ціною злочинності) розуміти всі матеріальні і нематеріальні втрати держави і громадян, що є наслідком вчинених злочинів, то відомості про матеріальні збитки від злочинності, що наведені в офіційній статистиці, здаються незначними. Крім того, ведеться облік лише матеріальних збитків, порядок підрахунку яких і групи злочинів за цими збитками в офіційній статистиці не відображаються. Широке тлумачення зазначених збитків є надзвичайно важливим для кримінологічної науки і системи запобігання злочинності. Адже неможливо протидіяти злочинності загалом, більш докладне відображення збитків від злочинних діянь за окремими групами злочинів надасть можливість посилити запобіжні заходи і побачити найбільш криміналізовані сфери суспільного життя.

Висновки. Визначення ціни злочинності вимагає сьогодні оновленого методологічного обґрунтування, дослідження і врахування зарубіжного досвіду її розрахунку. Потрібно

розірвати замкнуте кримінологічне коло: не знаємо реального стану злочинності в державі – отже, не знаємо дійсної ціни злочинності – відповідно, не знаємо обсяг необхідного фінансування для боротьби з цим деструктивним явищем. Формування нових підходів до розуміння явища злочинності, можливості її кількісно-якісного вимірювання і визначення реальної (а не лише зареєстрованої) злочинності, визначення категорії «ціна злочинності», пошук джерел ціни злочинності, вдосконалення методів розрахунку ціни конкретних злочинів з урахуванням досвіду транснаціонального законодавства є нагальними й актуальними завданнями сучасної кримінологічної науки. Пропонуємо розробити розрахункові таблиці визначення ціни злочинності за кожним видом злочинів (насиленницькі; корисливі; корисливі насильницькі; необережні; анархо-індивідуалістичні злочини; злочини, що мають професійну спрямованість), що підвищить рівень дослідження злочинності у комплексному її розумінні.

Знання реальної ціни злочинності необхідне, воно допоможе в оцінці стану злочинності, криміногенної обстановки в державі, розробці ефективних, економічних і розумних засобів боротьби зі злочинністю, дозволить проводити адекватний прогноз її розвитку, а отже, і своєчасного реагування суспільства на виклики злочинності.

Список використаних джерел:

1. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Харків : Фоліо, 2001. – 540 с.
2. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии : [учеб.] : в 2 т. Т. I. Общая часть / В.В. Лунеев. – М. : Юрайт, 2011. – 1003 с.
3. Лунеев В.В. Модернизация в условиях преступности / В.В. Лунеев // Государство и право. – 2012. – № 5. – С. 56–67.
4. Цена преступности (методология ее определения) : [монография] / под ред. Н.А. Лопашенко. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 216 с.
5. Сметаніна Н.В. Поняття злочинності у сучасній пострадянській кримінології / Н.В. Сметаніна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 20. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 72–75.
6. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : [монографія] / Б.М. Головкін. – Харків : Право, 2011. – 432 с.
7. Шостко О.Ю. Теоретичні та прикладні проблеми протидії організованих злочинності в європейських країнах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.Ю. Шостко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2010. – 38 с.
8. Голубов А. Мафия Inc. / А. Голубов // Еженедельник Корреспондент. – 2013. – № 31(570). – С. 32–34.
9. Козаченко И.Я. Криминология : [учеб.] / И.Я. Козаченко, К.В. Корсаков. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 304 с.
10. Многоликая коррупция: выявление уязвимых мест на уровне секторов экономики и государственного управления / под ред. Э. Кампоса и С. Прадхана ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2014. – 551 с.
11. Збитки від злочинів, які розслідує НАБУ, більші за дефіцит державного бюджету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nabu.gov.ua/novyny/zbytky-vid-zlochyniv-yaki-rozsliduye-nabu-bilshi-za-deficyt-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayiny>.
12. Кондратюк Л.В. Криминологическое измерение / Л.В. Кондратюк, В.С. Овчинский. – М. : Норма, 2012. – 272 с.
13. Долотов Р.О. Цена преступности как криминологический показатель: некоторые методологические аспекты / Р.О. Долотов // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2012. – № 3. – С. 15–21.
14. Кримінологія : [підруч.] / [В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. – Харків : Право, 2014. – 440 с.
15. Антонян Ю.М. Криминология : [учеб. для бакалавров] / Ю.М. Антонян. – М. : Юрайт, 2012. – 523 с.

16. Романова Л.И. Наркопреступность: цена, характеристика, политика борьбы : [монография] / Л.И. Романова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 304 с.

17. Голіна В.В. «Ціна» злочинності: що ми про неї знаємо? / В.В. Голіна, Н.В. Сметаніна // Голос України. – 2013. – № 127. – С. 10.

18. Иншаков С.М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии : [монография] / С.М. Иншаков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2012. – 335 с.

19. Лунеев В.В. Социальные последствия, жертвы и цена преступности / В В. Лунеев // Государство и право. – 2009. – № 1. – С. 36–56.

20. Сметаніна Н.В. Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології : [монографія] / Н.В. Сметаніна ; за заг. ред. В.В. Голіни. – Харків : Право, 2016. – 192 с.